

MAGDALENA DUDA

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków
magdamad@poczta.fm

Frazeologia okolic Tarnowa jako dokument współcześnie używanej gwary

Od 2012 roku gromadzę na terenie wsi w okolicach Tarnowa (województwo małopolskie) frazeologizmy pozyskane podczas rozmów z mieszkańcami. Najczęściej są to ludzie, którzy sprawnie posługują się zarówno gwarą, jak i językiem literackim. W niniejszym artykule chciałabym przedstawić część zebranego materiału i ukazać, jak we frazeologii okolic Tarnowa funkcjonuje gwara, słowem: jednostki frazeologiczne traktuję tu jako dokumentację współcześnie używanej gwary. Odchodząc od analizy strukturalno-semantycznej frazeologizmów, opisuję przede wszystkim jeden aspekt – gwarowość. Mam jednak świadomość, że w badaniu frazeologii semantyka jest nadrzędna (Górniewicz 1974: 399). Za frazeologizmy uznaję, zgodnie z definicją Andrzeja M. Lewickiego i Anny Pajdzińskiej, „społecznie utrwalone połączenia wyrazów, wykazujące nieregularność pod jakimś względem, np.: w ich składzie występują wyrazy lub formy wyrazów nie wchodzące w swobodne związki składniowe; znaczenie frazeologizmu nie wynika ze znaczeń komponentów; naruszone bywają zasady łączliwości wyrazów” (Lewicki, Pajdzińska 2001: 307). Typologia związków frazeologicznych przedstawiona przez tych badaczy obejmuje również porównania frazeologiczne (Lewicki, Pajdzińska 2001: 311). Wszystkie prezentowane tu frazeologizmy pochodzą z miejscowości Szynwałd, położonej około 15 km od Tarnowa w kierunku południowo-wschodnim. Ze względu na fakt, iż mieszkam w Szynwałdzie od urodzenia, mogłam zanotować spontaniczne użycia frazeologizmów, bez obawy o onieśmienie czy skrzępowanie rozmówców. Pod uwagę biorę całość zasobu frazeologicznego badanej wsi. Jednostki podaję w formie gwarowej, tak jak realizowane są przez mieszkańców. Stosuję pisownię uproszczoną.

Aby ukazać określone cechy charakterystyczne dla dialektu małopolskiego, wydzieliłam 45 związków frazeologicznych i omówię je w następującej kolejności:

1. Frazeologizmy ilustrujące gwarowe cechy fonetyczne;
2. Frazeologizmy zawierające przykłady gwarowych formacji słowotwórczych;

3. Frazeologizmy ilustrujące gwarowe cechy fleksyjne;
4. Frazeologizmy zawierające wyrazy gwarowe;
5. Frazeologizmy dyferencyjne.

Ad 1. Frazeologizmy ilustrujące gwarowe cechy fonetyczne

Zgromadzone frazeologizmy gwarowe mają cechy fonetyczne występujące na terenie Małopolski. Są to:

- mazurzenie: *{ktoś} chyciuł {coś} jak psi marsynę¹; {ktoś} fucy jak jiz w popiele; {ktoś} jest bioły jakby go w lusoku mocyły; {ktoś} jedzie jak po cwortokach* itd.;
- wymowa *sz* jako *ś*, zwłaszcza w wyrazach zapożyczonych: *niech to śpilor śturnie*;
- samogłoski pochylone:
  - *a* pochylone wymawiane jak *o*: *{ktoś} loto jak palamenter; {ktoś} ciochto jak staro świnia*;
  - *e* pochylone wymawiane jak *i* lub *y*: *pies nie zji zanim nie wytolo*;
  - *o* pochylone wymawiane jak *u*: *{ktoś} przepadł jak kamień w bąbół*;
- upraszczanie wymowy grupy spółgłoskowej *trz* jako *cz*: *{ktoś} wpadł jak wiecznica; {ktoś} schnie na czoskę*;
- rozszerzenie artykulacyjne, wymowa samogłoski *i* przed spółgłoską półotwartą ustną *ł* jako dźwięku pośredniego między *u* i *o*: *{ktoś} chyciuł {coś} jak psi marsynę*;
- labializacja: *{ktoś} stawio się jak łopola za wozem*;
- brak przegłosu *e* po spółgłoskach wargowych: *dać {komuś} mieciachy to by wieś wygnół*;
- przejście wygłosowego *-ej* w *-i/-y*: *zastrany tonecnicy to i zopaska zawodzo*;
- samogłoski nosowe w okolicy Tarnowa wymawiane są tak samo jak w języku ogólnopolskim: *{ktoś} muskle mo jak wróbel pięty; {ktoś} lazi jak bździągwa*.

Ad 2. Frazeologizmy zawierające przykłady gwarowych formacji słowotwórczych

Interesujące wyrażenie przyimkowe utrwalone jest w związku frazeologicznym *{ktoś} leci w dyrka*. W „Słowniku gwar polskich” opisana jest cała rodzina słowotwórcza wyrazów pochodzących od dźwiękonaśladowczego *dyr* ‘w naśladowaniu rytmu drobnych kroków, w biegu lub szybkim marszu’ (SGP VII 98). Zwracam uwagę na wybrane wyrażenia: *w dyrda* ‘szybko, prędko’ (SGP VII 99); *dyrdka* przysłówek ‘szybko, prędko’ (SGP VII 102); *(w) dyrcki* ‘szybko, prędko’; fraz. *w dyrcki na trapacza* ‘bardzo szybko’ (SGP VII 103). W zanotowanym przeze mnie frazeologizmie występuje forma nienotowana w SGP.

¹ Wyrazy gwarowe wyjaśniam w dalszej części artykułu, natomiast objaśnienia związków frazeologicznych znajdują się na końcu pracy.

Podobnie jest w przypadku słowa utrwalonego w zwrocie *{ktoś} łazi jak ćmocek*. Hasło *ćmaczek* nie występuje w SGP. Wydaje się, że jest to forma zdrobniała od *ćmak* ‘człowiek ponury, zasepiony’ (SGP V 282) lub *ćmuk* ‘człowiek nietowarzyski, nieśmiały, małomówny; milczek, mruk’ (SGP V 286). Jan Karłowicz także podaje hasło *ćmuk*: „Idzie, wygląda, siedzi jak ćmuk. Na człowieka zasepionego, smutnego, ponurego mówią w Wielkopolsce...: to ćmuk. *Ćmuk* ‘mruk’” (SGP Kar I 297).

Frazeologizm *{ktoś} ma łeb jak putynka* zawiera deminutyw notowany w kartotece „Słownika gwar polskich” zaledwie trzy razy. *Puteńka* to ‘naczynie drewniane na wodę z 1 uchem jak u cebrzyka. Kształt eliptyczny; służy do pojenia koni’ (Grębów, powiat tarnobrzeczski²); ‘mała putnia’ (Koniaków, powiat cieszyński).

Inna postać słowotwórcza leksemu *wesz* niż znana z języka literackiego występuje w zwrocie *{ktoś} rzuco się jak wsza na powrózku*. Forma *wsza* jest powszechna w gwarach, o czym świadczą liczne poświadczenia w kartotece SGP. Natomiast *powrozek/powrózek* to ‘mały, cienki powróż; sznurek’ (SJP Dor). Wyraz ten jest notowany zarówno w języku literackim, jak i w gwarach. Frazeologizm ten ma żartobliwy wydźwięk, ponieważ odsyła do sytuacji niemożliwej – wszy uwiązanej na powrozie (Rak 2007: 163).

Wyrażenie określające *{ktoś} jest blady jak śmiertona* zawiera derywat pochodzący od słowa *śmierć* nienotowany w słownikach³. Na Śląsku Cieszyńskim zaświadczone zwrot *wyglądać jak śmierć* ‘o kimś bardzo bladym’ (KSGP), Lidia Przymuszała notuje z kolei *blady jak śmierć/śmierka* (SFŚI 18), a Maciej Rak *biały jak śmierć* (SFGD 24). W języku ogólnopolskim natomiast znane są frazeologizmy *blady jak śmierć* (*angielska*); *zblednąć jak śmierć* ‘bardzo blady, mizerny; bardzo zblednąć’ (SJP Dor).

Także związek frazeologiczny *dać {komuś} mieciachy to by wieś wygnoł* jest przykładem użycia augmentatywu niepoświadczonego w zbiorach gwarowych. Zgrubienie od *miotły* to np. *mietlisko* (SGP Kar III 166).

W następnym godnym uwagi zwrocie *{ktoś} loto jak pofyrtany* występuje derywat przedrostkowy utworzony od *fyrta* (czasem powtórzonego) ‘w naśladowaniu szybkiego ruchu’ (SGP VIII 42). Jednostkę tę zanotowano również na Śląsku: *latać choby/jak opętany/pofyrtany* (SFŚI 195). W SGP podane są także znaczenia czasownika *fyrtać (się)* ‘nie móc usiedzieć w miejscu’; ‘robić coś energicznie’; ‘robić coś z pośpiechem’; ‘szybko chodzić’ (SGP VIII 42).

Przykłady zaliczone do tej kategorii zamknę gwarowym derywatem czasownikowym utrwalonym w zwrocie *{ktoś} chce wybóść {coś} na {kimś}*. *Wybóść* pochodzi od znanego w polszczyźnie *bodnąć – bósć* ‘uderzyć czymś ostrym, spiczastym’ (SJP PWN); tu: w znaczeniu przenośnym ‘wymóc’.

² Lokalizację poświadczeń językowych podaję według podziału terytorialnego Rzeczypospolitej Polskiej obowiązującego od 1 stycznia 1999 r.

³ Nie jest notowany w SGP Kar ani KSGP. Wyjaśnienie podane jest w amatorskim internetowym zbiorze wyrazów gwarowych z Szywnaldu, stworzonym przez Piotra Ziębę, Stanisława Podrazę i Annę Mądel: *śmiertona* ‘śmierć lub blada, chuda kobieta’, <http://www.szynwald.pl/tradycje-i-zwyczaje-w-szynwaldzie/585-wyrazy-gwarowe-z-szynwaldu> (dostęp: 6 września 2015).

Ad 3. Frazeologizmy ilustrujące gwarowe cechy fleksyjne

Fraza *ni ma boja* zawiera formę dopełniacza z końcówką *-a*. Postać ta utrwalona jest tylko w związku frazeologicznym (może utworzona na wzór ogólnopolskiego *nie ma strachu*). Zjawisko to pojawia się również w związku *{ktoś} wyziro {czegoś} jak kania dysca*. Z kolei frazeologizm *{ktoś} zmorz na regimenta* utrwała formę biernika w liczbie mnogiej. Warto zwrócić uwagę, że związek ten ilustruje użycie wyrazu *regiment* jako intensivum. W odróżnieniu od pierwotnego znaczenia ‘pułk’ (SJP Dor), tu jego sens to ‘dużo’ (Mszana Dolna, powiat limanowski; KSGP) oraz *do regimenta* ‘wiele, dużo’ (Samocice, powiat dąbrowski; KSGP).

W zwrocie *{ktoś} chycił {coś} jak psi marsynę* zwraca uwagę archaiczna męsko-osobowa forma liczby mnogiej rzeczownika *pies – psi – nie psy*.

Ad 4. Frazeologizmy zawierające wyrazy gwarowe

Prezentację tej grupy rozpocznę od frazeologizmu: *{ktoś} drze się jak łupierz*. Zawiera on wyraz notowany w słowniku warszawskim: *łupierz, łupierz* ‘beksa, płacziwy, mazgaj, mazepa’ (SW II 825). W słownikach gwarowych także występuje takie objaśnienie: *łupierz* ‘beksa, płacziwy’ (SGP Kar III 83); oraz znaczenie bardziej odpowiednie w tym kontekście: *łupierz* ‘krzykliwy, drący się’ (Kucala 1957: 290). J. Karłowicz podaje także czasownik *łupić się* ‘wrzeszczeć, np. o dziecku’ (SGP Kar III 83). Derywat *łupierz* od *łupić się* ‘wrzeszczeć, drzeć się’ podaje również Franciszek Sławski (EtymSł V 333).

Gwarowy wyraz dźwiękonaśladowczy utrwalony jest w zwrocie *{ktoś} ciochto jak staro świnia – ciachtać* ‘ssać wydając odgłos mlaskania’ (SGP IV 242); *ciachtać, smochtać* ‘smoktać, cmokać’ (SGP Kar I 220).

Zasób słownictwa gwarowego wzbogaca również związek frazeologiczny *{ktoś} przepadł jak kamień w bąból* opisujący ‘kogoś, kto zniknął, nie wiadomo gdzie się znajduje’. Wyraz gwarowy, hiponim *wody*, który w nim występuje, w SGP objaśniono jako ‘toń’ (SGP I 456), czyli ‘obszar wód głębokich lub oddalonych od brzegu; głębia’ (SJP Dor).

Kolejny związek frazeologiczny zawierający leksem gwarowy to *{ktoś} jest bioły jakby go w lusoku mocyły*. *Luszak* to zgodnie z definicją zawartą w kartotece SGP ‘ceber z wysokimi uchami do odcedzania sera’ (Hyżne, powiat rzeszowski). Notowana jest również forma *luszaf* ‘naczynie drewniane do obmywania misek i talerzy’ (SGP Kar III 54; KSGP: Konopnica, powiat lubelski).

Nazwy naczyń wykorzystywanych w gospodarstwie wiejskim występują także w związkach frazeologicznych: *{coś} jest dziurawe jak rajtok – rajtak* ‘przetak o rzadkim sicie do przesiewania plew’ (Ostrowce, powiat buski); ‘sito z większymi otworami do przesiewania ziarna’ (Stróżna, powiat gorlicki; KSGP) oraz *{coś} jest pewne jak woda w przetaku – przetak* ‘rodzaj sita z drucianą siatką (z drobniejszymi niż w rajtarze otworami), służącego do oczyszczania ziarna przed siewem czy zawiezieniem do młyna’ (Blizne, powiat brzozowski; KSGP).

Dwa wyrazy gwarowe utrwała z kolei frazeologizm *{komuś} bociół do krztąpcia przysechł*. Leksem *krztąpec* jest odnotowany w KSGP z odsyłaczem do *chrząpec*, a ten z kolei do *chrąpec* ‘grzbiet, kręgosłup’, ‘dolna część kręgosłupa’ (SGP IV 66). W zbiorach gwarowych nie odnotowano słowa *bociół*⁴, które na badanym obszarze oznacza ‘żołądek’.

Inna gwarowa nazwa żołądka znana w okolicach Tarnowa występuje we frazeologizmie *{ktoś} mo pełny żoból* ‘jest najedzony’. *Zaból* ‘wole w przelyku człowieka, ptaka’ (Jabłonka, powiat nowotarski; KSGP). Być może słowo to ma związek z żabą, ze względu na skojarzenie z dźwiękiem, jaki wydaje ten płaz. Por. *zabolić* – *žabolëc*, *žaboli* o dziecku skłonny do płaczu ‘skrzeczeć, jęczeć’ (S VI 266) oraz znane mi wyrażenie gwarowe *{komuś} rzegoto w żobolu* ‘burczy w brzuchu’.

Kolejny frazeologizm: *{ktoś} muskle mo jak wróbel pięty* także odzwierciedla wyobrażenie wyglądu fizycznego. *Muskle* to ‘mięśnie, mięsny’ (Dąbrówka Wielkopolska, powiat świebodziński), w liczbie pojedynczej *muskiel* (KSGP). Podobne związki frazeologiczne zanotowano w innych gwarach: *mieć muskle jak żonaty wróbel* ‘być chuderlawym’ (Śląsk Cieszyński; KSGP; SFŚI 227), *mić muskuły jak ziaba piety* (SFGD 84).

W zwrocie *{ktoś} loto jak popadyjo* utrwalone jest z kolei słowo gwarowe opisujące zachowanie – *popadjak*: *popadyjak* ‘porywczy, krewki, sangwinik, unoszący się prędko gniewem’ (SGP Kar IV 257) ‘gwałtowny, nieopanowany’ (powiat limanowski; KSGP). Co ciekawe, *popadia* to ‘żona popa’ od rosyjskiego *popadja* (SJP Dor). Być może *popadyjak* to ‘syn popa i popadii’, chociaż w słowniku określeniami tego stopnia pokrewieństwa są wyrazy: *popadjuk* i *popowicz* (SW IV 639). Anna Piechnik przeprowadziła badania słownictwa wiejskiego u przedstawicieli młodego pokolenia na terenie Pogórza Ciężkowickiego. W artykule „Dyferencyjne ekspresywizmy gwarowe w języku małopolskich gimnazjalistów” wykazała ona, że wyraz *popadyjok*, dobrze znany starszym mieszkańcom, dla uczniów jest nieczytelny semantycznie (Piechnik 2015: 463).

Porównanie frazeologiczne *{ktoś} jedzie jak po cwortokach* ukazuje realia wiejskie prawdopodobnie dość odległe dla współczesnego użytkownika języka polskiego. *Czwartak* to ‘zagon czteroskibowy’ (SGP V 220), jednak wyraz ten nie odsyła już do konkretnego desygnatu⁵.

Ekspresywna fraza *niech to śpilor sturnie* rejestruje dwie gwarowe jednostki leksykalne: *szpilar*, *śpilor* ‘rodzaj szydła, długa gruba igła do szycia skóry lub grubego płótna’ i *szturać*, *sturać* ‘kłuć, trącać, szturchać’.

Powyższej jednostce bliska semantycznie jest fraza *niech to ciucia spapo* zawierająca komponenty zaczerpnięte z gwarowej mowy dziecięcej: *ciucia* ‘piesek’ (SGP Kar I 241) oraz *papać* ‘jeść (w języku dziecięcym)’.

⁴ Tego słowa nie notują słowniki gwarowe (SGP, SGP Kar) oraz słowniki języka polskiego (SW, SJP Dor, SJP PWN). Jest poświadczony w amatorskim zbiorze: *bociul* ‘żołądek lub tobołek’, <http://www.szynwald.pl/tradycje-i-zwyczaje-w-szynwaldzie/585-wyrazy-gwarowe-z-szynwaldu> (dostęp: 6 września 2015).

⁵ Uwagi dotyczące leksemów, które straciły odniesienie do desygnatów odwołujących się głównie do odchodzącej w przeszłość kultury materialnej wsi, przedstawił M. Rak 2006: 13.

Zwrot *{ktoś} chycił {coś} jak psi marsynę* utrwała wyraz *marszyna* ‘padlina’ (Istebna, powiat cieszyński; KSGP).

Do grupy tej zaliczam także jednostkę *{ktoś} jest umamrany jak dziko świnia – mamrać* ‘grzebać w czym’ (SGP Kar III 109); *mamrać (się)* ‘babrać się, np. dziecko w błocie’ (Samocice, powiat dąbrowski); *umamrać (się)* ‘pobrudzić się czymś mokrym’ (Radkowice, powiat starachowicki; KSGP).

Ponadto pragnę zwrócić uwagę na powszechne zjawisko upraszczania fonetycznego wyrazów niezrozumiałych dla użytkowników gwary. W badanym materiale notowany jest frazeologizm *{ktoś} lata jak palamenter*, w którym wyraz pochodzenia obcego: *parlamentarz* zastąpiono słowem *palamenter* (*parlamentarz* ‘wysłannik stromy walczącej, którego zadaniem jest doręczenie nieprzyjacielowi pisma lub rokowanie z nim w sprawie zawieszenia broni, wymiany jeńców, rannych, warunków kapitulacji itp.’ (SJP Dor)).

Ad 5. Frazeologizmy dyferencyjne

W tej grupie zgromadzone są frazeologizmy dyferencyjne, czyli typowe dla użytkowników gwary, różne od znanych w polszczyźnie ogólnej. Frazeologizmy gwarowe wyróżniają się tym, że występują tylko w gwarach; zawierają komponenty będące wyrazami gwarowymi; opisują realia wiejskie; reprezentują wyrażony w języku ludowy obraz świata (Czesak 1998: 290). Oto zgromadzone przykłady.

Wszystkie słowa występujące w jednostce *{ktoś} lazi jak bździągwa* są rejestrowane w języku ogólnopolskim: *bździągwa* ‘pluskwa’ (SW I 251); *lazić* ‘iść wolno, wlec się’ (SW II 727). Zaliczam ją jednak do frazeologizmów gwarowych, których nie odnalazłam w słownikach. Jej znaczenie porównać można ze znaczeniem czasowników: *bździągwać* ‘chodzić bezczynnie, wałęsać się’ (SGP III 305); *bździągać się* ‘przechadzać się po domu, drzwi ciągle otwierając’; *bździągać* ‘wałęsać się, próżnować’ (SGP Kar I 157).

Podobnie zwrot *{ktoś} kuko jak diabeł do Betlejem* jest gwarowy. W SGP zanotowano jego warianty: *zazierać (zaglądać) jak diabeł do Betlejem (betlejem)* (brak definicji; SGP II 72). Jednostka ta występuje również na Śląsku: *zaglądać jak diabeł do Betlejem* (SFŚI 477). W badanej okolicy frazeologizm ten rozumiany jest: ‘ktoś zagląda gdzieś ukradkiem, niepewnie’, por. *kukać* pot. ‘spojrzeć ukradkiem’⁶ (SJP PWN).

Z kolei frazeologizm *{ktoś} spi jak niedźwiedź w barłogu* jest rozbudowaną wersją jednostki notowanej w KSGP *spać jak niedźwiedź* (Podróżna, powiat złotowski). W języku ogólnopolskim funkcjonuje porównanie *spać jak suseł*. W gwarach malborskich również zamiast komponentu *suseł* występuje *niedźwiedź*. Wyjaśnienie podaje Hubert Górniewicz (1974: 401).

⁶ W starszych słownikach języka polskiego brak takiego objaśnienia, np. w słowniku warszawskim podano: *kukać* 1. ‘wydać głos kukułki, zakukać’; 2. a) ‘wydać głos właściwy żabie’; b) niedokonany ‘narzekać, biadować’; c) niedokonany ‘biadować, biedzić się’; *kukać się* ‘ukrywać się’ (SW II 622); znaczenia 1 oraz 2b notowane także w SJP Dor.

Uzupełnieniem geograficznym zbiorów SGP jest zwrot gwarowy *{ktoś} lazi jak smród po gaciach*. W SGP odnotowana jest jednostka *kręcić, pętać się jak smród po gaciach* poświadczona w powiatach cieszyńskim i bielskim (SGP VIII 54), ponadto w gwarze Dębna występują warianty *chodzić [łazić, włocyć się i syn.] jak smród po gaciach* (SFGD 37).

Jednostkami gwarowymi, nienotowanymi w KSGP jest fraza *pies nie zji zanim nie wytolo* oraz zwrot *{ktoś} wytoloł się jak świnia*. Czasownik *wytalać* jest poświadczony na obszarze Małopolski południowej: *talać się* ‘tarzać się, przewracać się’, ‘toczyć się’, *stalany* ‘zbłocony’ (SGP Kar V 381).

Gwarowy jest również frazeologizm *{ktoś} ma leb jak ćwierć*, w SGP podano: *głowa jak ćwierć* ‘o dużej głowie’ (SGP V 304), ponieważ *ćwierć* oznacza m. in. ‘jednostkę objętości produktów sypkich (najczęściej ziarna), będącą czwartą częścią korca; także naczynie, zwykle drewniane (często z klepek), używane do odmierzania tej objętości’ (SGP V 302; SGP Kar I 299).

Frazeologizm *{ktoś} lata jak palamenter* nie jest notowany w zbiorach KSGP. Wyraz gwarowy *palamenter/palamęter* (z *Parlamentarz*) to ‘człowiek przemyślny, przebiegły; zdolny, ale próżniak, urwisz; włóczęga, rozpustnik, lekkomyślny’ (SGP Kar IV 12).

Kolejny gwarowy związek wyrazowy *{ktoś} {komuś} kichy wysłamował* przywoździ na myśl znaczenie dosłowne *szlamować, ślamować kiszki* ‘czyścić z pokarmu’, ‘oczyszczać ze śluzu mięso i wnętrzności zwierzęce do celów spożywczych’, por. *szlama/ślama* ‘osad na kiszkiach wewnątrz, który rzeźnik usuwa, zanim zrobi kiszki lub kiełbasy z tego jelita’ (Mogilany, powiat krakowski; KSGP). Ma ono jednak oprócz tego sens przenośny: ‘zganić kogoś’ i zawiera zgrubienie od *kiszka*.

Obserwację przyrodniczą utrwała frazeologizm *{ktoś} sturo jak do łosi bani (osia bania* ‘gniazdo os’), tzn. ‘prowokuje, drażni kogoś’. *Bania* to ‘gniazdo os, trzmieli, szerszeni’ (SGP I 348). Gdy człowiek próbuje zniszczyć banię, owady zaciekle jej bronią.

Kolejne przykłady frazeologizmów gwarowych to:

- *{ktoś} jest urobiony jak koń szmaciorza – szmaciarz* ‘gałganiarz, wędrujący po wsiach za zbieraniem materiału do robienia papieru’ (SGP Kar V 307);
- *{ktoś} wpadł jak wiecznica* – w języku ogólnopolskim wyraz *wietrznica* oznacza ‘lekkomyślną, płochą kobietę, dziewczynę’ (SJP Dor), w gwarach to ‘silny wiatr z deszczem’ (Gołubie, powiat kartuski; KSGP);
- *{coś} jest pewne jak woda w przetaku*;
- *{ktoś} cygani jacy się kurzy – cyganić* ‘oszukiwać, szachraić, kłamać, łgać’ (SGP Kar I 265), ‘kłamać, mówić nieprawdę, postępować nieuczciwie, oszukiwać’; *cyganić aż się (za kim) kurzy* ‘bezcześnie, bezwstydnie kłamać’ (SGP IV 578; SFGD 43; SFŚl 84). Jedną z cech składających się na psychikę Cyganów, w świetle materiałów gwarowych, jest skłonność do kłamstwa i oszustwa (Tyrpa 2011: 87). Czasownik *cyganić* oraz prefiksalne derywaty: *nacyganić, ocyganić, pocyganić, przecyganić, scyganić, wycyganić, zacyganić* poświadczane są w gwarach polskich;

- *{coś} chyboto się jak stare toki – taki ‘taczki’* – wyraz licznie reprezentowany w KSGP; *chybotać się* ‘przechylać się z jednej strony na drugą’ (SJP PWN);
- *{ktoś} schnie na czoskę – trzaska ‘wiór’* (SGP Kar V 429);
- *{ktoś} rozkrzekotoł się jak kwoka* (głównie o kobiecie) – *rozkrzekotać się* ‘rozsiać się’ (Samocice, powiat dąbrowski; KSGP); jednostka ta występuje także w innych gwarach: *siedzieć – sioś jak kwoka na jółkach* (SFGD 125), *siedzieć jak kura/kwoczka na wajcach* (SFŚI 389);
- *{ktoś} stawio się jak łopola za wozem* – zastosowanie augmentativum *opala* od *opalka* ‘rodzaj koszyka bez pałaka, o owalnym kształcie, plecionego z wikliny, używanego w gospodarstwie wiejskim do materiałów sypkich (sieczi, ziarna)’ (SJP Dor) podkreśla negatywny stosunek mówiącego do zachowania opisywanej osoby;
- *{komuś} dać mieciachy to by wieś wygnoł;*
- *niech to śpilor śturnie;*
- *niech to ciucia spapo.*

Podsumowując powyższe rozważania, pragnę stwierdzić, iż zgromadzone w okolicach Tarnowa jednostki frazeologiczne dokumentują słowa i znaczenia dotąd nie opisane przez badaczy (co stwierdziłam, porównując zebrane frazeologizmy ze zbiorami SGP wraz z kartoteką oraz „Słownika gwar polskich” Jana Karłowicza). Cechy dialektu małopolskiego ujawniające się w związkach frazeologicznych pokrywają się z cechami wymawianymi przez współczesnych użytkowników gwary. Z kolei niektóre wyrazy omówione w niniejszym szkicu występują tylko we frazeologii. Właściwe odczytanie sensu prezentowanych tu związków frazeologicznych zależy od znajomości gwary⁷, a także realiów wiejskich, które motywują wiele z przedstawionych porównań. Ufam, że utrwalone przykłady wzbogacą stan wiedzy o słownictwie gwarowym, ukazują one bowiem odchodzącą w zapomnienie kulturę wiejską, są poświadczeniami często nigdzie indziej nienotowanymi albo uzupełnieniem geografii frazeologii gwarowej.

Poniżej znajduje się lista omówionych w artykule związków frazeologicznych wraz z ich objaśnieniami. Przyjęłam układ alfabetyczny jednostek – takie rozwiązanie zastosowano w dwóch dotąd opublikowanych słownikach frazeologii gwarowej (SFGD, SFŚI). Jednostki uporządkowane są w kolejności, jaką wyznacza ich pierwszy samodzielny człon. Znaczenia ujmuję definicjami pełnozdanowymi.

{komuś} bociół do krztałcia przysechl ‘o kimś szczupłym, chudym’

{ktoś} chce wybóść {coś} na {kimś} ‘o kimś, kto chce wymóc, by inna osoba coś zrobiła’

{coś} chyboto się jak stare toki ‘o czymś rozchwianym’

{ktoś} chyčiuł {coś} jak psi marsynę ‘o kimś zachłannym, kto zabrał coś łapczywie, chytrze’

⁷ Badacz frazeologii gwarowej musi znać gwarę (Górniewicz 1974: 399); najlepiej, gdy jest to językoznawca-autochton (Rak 2006: 14).

- {ktoś}* *ciochto jak staro świnia* ‘o kimś, kto mlaska przy jedzeniu’
{ktoś} *cygani jacy sie kurzy* ‘o kimś, kto kłamie’
dać {komuś} mieciachy to by wieś wygnoł ‘o kimś nieznoszącym sprzeciwu, kto niczego się nie boi’
{ktoś} *drze się jak lupirz* ‘o kimś, kto głośno krzyczy’
{ktoś} *fucy jak już w popiele* ‘o kimś, kto jest niezadowolony z czegoś’
{ktoś} *jedzie jak po cwortokach* ‘o kimś, kto jedzie po nierównym terenie’
{ktoś} *jest bioły jakby go w lusoku mocyły* ‘o kimś bladym’
{ktoś} *jest blady jak śmiertona* to samo co *{ktoś}* *jest bioły jakby go w lusoku mocyły*
{coś} *jest dziurawe jak rajtok* ‘o czymś dziurawym’
{coś} *jest pewne jak woda w przetaku* ‘o czymś mało prawdopodobnym, niepewnym, wątpliwym’
{ktoś} *jest umamrany jak dziko świnia* ‘o kimś brudnym’
{ktoś} *jest urobiony jak koń szmaciorza* ‘o kimś ciężko pracującym, zmęczonym’
{ktoś} *{komuś} kichy wysłamowol* ‘o kimś, kto zganił kogoś, nakrzyczał na kogoś’
{ktoś} *kuko jak diabeł do Betlejem* ‘o kimś, kto zagląda gdzieś ukradkiem, niepewnie’
{ktoś} *leci w dyrdka* ‘o kimś, kto szybko biegnie’
{ktoś} *loto jak palamenter* ‘o kimś, kto biega, hałasuje, przeszkadza innym, jest nieopanowany’
{ktoś} *loto jak pofyrtany* to samo co *{ktoś}* *loto jak palamenter*
{ktoś} *loto jak popadyjo* to samo co *{ktoś}* *loto jak palamenter*
{ktoś} *łazi jak bździągwa* ‘złośliwie o kimś, kto chodzi bez celu, przeszkadza i irytuje innych ludzi, którzy czymś się zajmują’
{ktoś} *łazi jak ćmocek* ‘o kimś, kto chodzi bez pożytku, jest małomówny i nietowarzyski’
{ktoś} *łazi jak smród po gaciach* to samo co *{ktoś}* *łazi jak bździągwa*
{ktoś} *ma łeb jak ćwierć* ‘o kimś, kto ma dużą głowę’
{ktoś} *ma łeb jak putynka* to samo co *{ktoś}* *ma łeb jak ćwierć*
{ktoś} *mo pełny żoból* ‘o kimś najedzonym, sytym’
{ktoś} *muskle mo jak wróbel pięty* ‘o kimś szczupłym, słabo umięśnionym’
niech to ciucia spapo ‘ze zniecierpliwieniem, niezadowolaniem o czymś’
niech to śpilor śturnie to samo co *niech to ciucia spapo*
ni ma boja ‘frazja używana by dodać komuś pewności, że czemuś podoła; nie ma powodu do obaw’
pies nie zji zanim nie wytolo ‘złośliwy komentarz, gdy ktoś upuści na podłogę coś, co je’
{ktoś} *przepadł jak kamień w bąból* ‘o kimś, kto zaginął, nie wiadomo, gdzie się znajduje’
{ktoś} *rozkrzekotoł się jak kwoka* ‘o kimś, kto rozsiadł się, zajmując dużo miejsca, głównie o kobiecie’
{ktoś} *rzucó się jak wsa na powrózku* ‘z negatywnym nacechowaniem o kimś, kto sprzeciwia się czemuś, a nie ma racji’

- {ktoś}* *schnie na czoskę* ‘o kimś, kto schudł’
{ktoś} *stawio się jak łopola za wozem* ‘z negatywnym nacechowaniem o kimś, kto ostro, stanowczo sprzeciwia się czemuś’
{ktoś} *śpi jak niedźwiź w barłogu* ‘o kimś, kto mocno śpi’
{ktoś} *šturo jak do łosi bani* ‘o kimś, kto prowokuje, drażni kogoś’
{ktoś} *wpadł jak wiecznica* ‘o kimś, kto wszedł gdzieś nagle, niespodziewanie, robiąc zamieszanie’
{ktoś} *wytoloł się jak świnia* to samo co *{ktoś}* *jest umamrany jak dziko świnia*
{ktoś} *wyziro {czegoś} jak kania dysca* ‘o kimś, kto niecierpliwie oczekuje na coś’
zasrany tonecnicy to i zopaska zawodzo ‘o kimś, kto nie posiada odpowiednich umiejętności, ale przyczyny niepowodzenia szuka w nieistotnych okolicznościach’
{ktoś} *zmorz na regimenta* ‘o kimś bardzo zmarzniętym’

Bibliografia

- Czesak A., 1998, Frazeologia gwarowa – problemy i postulaty, [w:] Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału I – Językoznawstwa, Nauki o Literaturze i Filozofii, nr 99, red. S. Gala, s. 285–293.
 EtymSł – Słowski F., 1975–1982, Słownik etymologiczny języka polskiego, t. 5, Kraków.
 Górnowicz H., 1974, Idiomatyzmy frazeologiczne w gwarach malborskich w stosunku do języka ogólnopolskiego, Prace Filologiczne, t. 25, Warszawa, s. 397–406.
 Krawczyk-Tyrpa A., 1988, O pewnych cechach odróżniających frazeologię gwarową od frazeologii języka literackiego (na przykładzie związków frazeologicznych z komponentem *chodzić*), [w:] Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej, IV, red. M. Basaj, D. Rytel, Wrocław, s. 137–145.
 Kucala M., 1957, Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich, Wrocław.
 KSGP – kartoteka Słownika gwar polskich IJP PAN.
 Lewicki A.M., 1976, Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej. Teoria zwrotu frazeologicznego, Katowice.
 Lewicki A.M., Pajdzińska A., 2001, Frazeologia, [w:] Współczesny język polski, red. J. Bartmiński, Lublin, 307–326.
 Piechnik A., 2015, Dyferencyjne ekspresywizmy gwarowe w języku małopolskich gimnazjalistów, [w:] Dialog z tradycją. Język–komunikacja–kultura, t. 3, red. R. Dźwigoł, I. Steczko, Kraków, s. 457–466.
 Rak M., 2006, Frazeologia gwarowa w ujęciu leksykograficznym – problemy i postulaty, Język Polski LXXXVI, s. 11–19.
 Rak M., 2007, Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrza, Kraków.
 S – Sychta B., 1973, Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej, t. 4: U–Ż, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
 SFGD – Rak M., 2005, Słownik frazeologiczny gwary Dębna w Górach Świętokrzyskich, Kraków.
 SFŚl – Przymuszała L., 2013, Słownik frazeologizmów i typowych połączeń wyrazowych w gwarach śląskich, Opole.
 SGP – Słownik gwar polskich, Źródła i t. 1, red. M. Karaś, J. Reichan, t. 2–5, red. J. Reichan, S. Urbańczyk, t. 4, red. J. Okoniowa, J. Reichan, t. 7–9, red. J. Okoniowa, J. Reichan, B. Grabka, R. Kucharzyk, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, od z. 2 Łódź, t. 3, Wrocław–Warszawa–Kraków, od t. 4 – Kraków, 1977–.
 SGP Kar – Karłowicz Jan 1900–1911 – Słownik gwar polskich, t. 1–6, Kraków.

- SJP Dor – Słownik języka polskiego, 1958–1969, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa, dostępny w Internecie: <http://sjp.pwn.pl/doroszewski>, [dostęp: 05.09.2015].
- SJP PWN – Słownik języka polskiego PWN on-line, <http://sjp.pwn.pl/> (dostęp: 5 września 2015)
- SW – Słownik języka polskiego, 1900–1935, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, Warszawa.
- Tyrpa A., 2011, *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich*, Kraków.
- Urbańczyk S., 1984, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa.
- Zbiór wyrażen gwarowych zasłyszanych w Szyńwałdzie, oprac. P. Zięba, S. Podraza, A. Mądel, <http://www.szynwald.pl/tradycje-i-zwyczaje-w-szynwaldzie/585-wyrazy-gwarowe-z-szynwaldu> (dostęp: 6 września 2015).

SUMMARY

Phraseology of Tarnów region as document of contemporary used dialect

Key words: dialect of the Lesser Poland, dialectal phraseology.
Słowa kluczowe: gwary małopolskie, frazeologia gwarowa.

The paper presents an analysis of dialectal phraseological units from Szyńwałd (eastern Lesser Poland). The author presents dialectal features in groups: phonetic features, examples of dialect word formation, inflection, dialectal lexemes and differential idioms.